

ΤΥΠΙΚΕΣ ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΤΥΠΕΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΙΚΟΥ ΘΕΣΜΟΥ. ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Δήμητρα Κυρανούδη, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου, Université ParisII- PanthéonAssas

«Constitutional law, as the term is used in England, appears to include all rules that directly or indirectly affect the distribution or the exercise of the sovereign power in the state»

Albert Dicey, Introduction to the Study of the Law of the Constitution, 1885¹

1, Εισαγωγικά

Τα τελευταία χρόνια η συνταγματική επιστήμη έχει στρέψει το ενδιαφέρον της στη μελέτη του φαινομένου που συνηθίζεται να χαρακτηρίζεται ως κρίση του κοινοβουλευτισμού, κρίση των κοινοβουλευτικών θεσμών ή κρίση των συνταγματικών θεσμών. Με τους όρους αυτούς νοείται κυρίως η αδυναμία των κεντρικών, πολιτικών θεσμών του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος (κυβέρνηση, κοινοβούλιο, Πρόεδρος της Δημοκρατίας) να ανταποκριθούν στις προκλήσεις του ταχύτατα μεταβαλλόμενου διεθνούς περιβάλλοντος υπό την επίδραση, ειδικότερα στην περίπτωση των ευρωπαϊκών πολιτικών συστημάτων, και του ενωσιακού κεκτημένου. Στο πλαίσιο μιας ολοένα και πιο πολύπλοκης πραγματικότητας το πολιτικό σύστημα της εκάστοτε χώρας επικαλείται συχνά τη συνταγματική αναθεώρηση ως το κατεξοχόν σημείο εκκίνησης ή ως τον θεσμικό μοχλό προκειμένου να επιτευχθούν ευρύτερες μεταβολές σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Η τάση αυτή δεν απαντάται μόνο στην Ελλάδα, όπου από το 1975 και μετά, η προσφυγή στην αναθεωρητική διαδικασία, όπως αυτή προβλέπεται ρητά και αυστηρά από το ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 110 Σ.), αποτελεί μόνιμο πολιτικό επιχείρημα και πρόταση της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Πρόκειται δίχως αμφιβολία για μια γενικότερη τάση που απαντάται και σε άλλες έννομες τάξεις με αντίστοιχα κοινοβουλευτικά συστήματα σαν αυτό της Ελλάδας. Εντούτοις, εκτός από την προβλεπόμενη από το Σύνταγμα τυπική διαδικασία αναθεώρησης, την οποία επικαλούνται αδιάλειπτα τα κόμματα εξουσίας ως στοιχείο θεσμικού εκσυγχρονισμού, οι επιμέρους όψεις των κοινοβουλευτικών θεσμών και εν προκειμένω ο βαθμός έντασης της άσκησης των προεδρικών αρμοδιοτήτων αλλά και η συνολική διαρρύθμιση της σχέσης του Προέδρου της Δημοκρατίας με την κοινοβουλευτική κυβέρνηση και το αντιπροσωπευτικό σώμα μπορούν να υφίστανται και μη τυπικές τροποποιήσεις. Οι άτυπες μεταμορφώσεις του προεδρικού θεσμού, όπως αυτός νοείται με βάση το γράμμα του συνταγματικού κανόνα και λαμβάνοντας υπόψη την ιστορικότητα της βούλησης του συνταγματικού νομοθέτη, μπορεί να είναι απόρροια της πολιτικής και συνταγματικής πρακτικής,

¹Albert V. Dicey, Introduction to the Study Of The Law Of The Constitution, London: Macmillan, 1885 (1st Edition) as reprinted by Liberty Fund Indianapolis, 1982, 435p.

να αποτελούν εκφάνσεις συνταγματικών εθίμων, συνταγματικών συνθηκών ή συνθηκών του πολιτεύματος-όπως απαντώνται κυρίως στη βρετανική αλλά και ιρλανδική θεωρία περί κοινοβουλευτισμού (*constitutional conventions*) - ή απλώς άγραφους κανόνες συνταγματικής ορθότητας (*norme di correttezza costituzionale*), σύμφωνα με την ιταλική θεωρία.

Στόχος της παρουσίασης είναι να φωτιστούν σε ένα πρώτο επίπεδο τα διάφορα είδη άτυπων μεταμορφώσεων, στις οποίες υπόκεινται οι θεσμοί της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας με έμφαση στον προεδρικό θεσμό καθώς και οι προϋποθέσεις που πρέπει να υφίστανται γι' αυτές. Σε αυτό το πλαίσιο, χρήσιμη κρίνεται η συγκριτική παρουσίαση μερικών από τις θεωρητικές τάσεις γύρω από το ζήτημα των άτυπων μεταβολών, στις οποίες είναι δυνατόν να υπόκεινται οι συνταγματικοί θεσμοί καθώς και η παράθεση μερικών ενδεικτικών μόνο παραδειγμάτων από την πρόσφατη συνταγματική ιστορία άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Με άλλα λόγια, η παρούσα εισήγηση αποπειράται να σκιαγραφήσει τις εναλλακτικές οδούς μεταμόρφωσης των λειτουργιών των κεντρικών κρατικών οργάνων/ φορέων της πολιτικής εξουσίας, πλην της συνταγματικής αναθεώρησης, εντός των ορίων που θέτουν οι θεμελιώδεις αρχές του Συντάγματος και αποφεύγοντας σε κάθε περίπτωση ενδεχόμενη αλλοίωση ή καταστρατήγηση του νοήματος και της νομικοπολιτικής αποστολής τους.

2. Η κλασική τυπολογία των κοινοβουλευτικών συστημάτων: μια θεωρητική κατασκευή με αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις στην συνταγματική και πολιτική πράξη

Μερικές πρώτες παρατηρήσεις κρίνονται στο σημείο αυτό αναγκαίες. Ανατρέχοντας στην κλασική τυπολογία των κοινοβουλευτικών πολιτικών συστημάτων, όπως αυτή διαμορφώθηκε στη μεσοπολεμική κατά βάση θεωρία του συνταγματικού δικαίου -κυρίως στη Γαλλία-, συναντάμε τη βασική διάκριση σε μονιστικά και δυαδικά κοινοβουλευτικά πολιτεύματα². Με τον πρώτο όρο νοούνται εκείνα τα συστήματα, στα οποία η εκλεγμένη, κοινοβουλευτική κυβέρνηση (*parliamentary government/ gouvernement parlementaire*) είναι πολιτικά υπεύθυνη μόνο απέναντι στο κοινοβούλιο, δεδομένου ότι αυτή αποτελεί ταυτόχρονα θεμελιώδες συστατικό στοιχείο του, ταυτιζόμενη με την κοινοβουλευτική πλειοψηφία (*majority government/gouvernement majoritaire*), ενώ παράλληλα δεν ευθύνεται απέναντι στο αρχηγό του κράτους (κληρονομικό μονάρχη ή Πρόεδρο της Δημοκρατίας)³. Υπό

²Βλ. σχετικά με τη διάκριση των τύπων κοινοβουλευτικών πολιτικών συστημάτων ενδεικτικά τα παρακάτω βασικά εγχειρίδια: Philippe Lauvaux, Armel Le Divellec, *Les grandes démocraties contemporaines*, Paris: Puf, 2015 (4e édition), p. 184 -260 *όπως και*: Id. *Le parlementarisme*, Paris: PUF, Coll. «Que sais-je? », 1997, 128 p., Arend Lijphart, *Parliamentary versus Presidential Government*, Oxford University Press, 2004, 257p. *όπως και* Id., *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, London & New Haven: Yale University Press, 2012 (2nd ed.). 348p.

³Βλ. σχετικά με την έννοια και τη λειτουργία της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης: Walter Bagehot, *The English Constitution*, Oxford University Press, 2009 (reprint based on the first edition of 1867), p. 26-37, Peter Layland, *The Constitution of the United Kingdom. A contextual analysis*, Hart Publishing, 2011, p. 157-190, Armel Le Divellec, « Le gouvernement, portion dirigeante du Parlement. Quelques aspects de la réception juridique hésitante du modèle de Westminster dans les Etats européens », *Jus Politicum*, n°1, 2009, p 185-225, Id., Denis Baranger, *Régime Parlementaire*, in M. Troper, D. Chagnollaude (dir.), *Traité international de droit constitutionnel*, Dalloz, t. 2, 2012. p 159-193

αυτό το σχήμα θεσμικής αρχιτεκτονικής ο Πρωθυπουργός ως αρχηγός της κυβέρνησης μπορεί να εμφανίζεται είτε ως «primus solus» είτε ως «primus inter pares»⁴.

Ήδη από την περίοδο του λεγόμενου ατελούς κοινοβουλευτισμού της Ευρώπης του Μεσοπολέμου μέχρι σήμερα τα δύο βασικά χαρακτηριστικά των συστημάτων αυτών, τα οποία επίσης χαρακτηρίζονται ως *Westminster* ή *Cabinet government systems*⁵ (από την βρετανική κοινοβουλευτική θεωρία) είναι τα εξής: α) η διεύθυνση της γενικής πολιτικής από την πλειοψηφική κυβέρνηση υπό τον πρωθυπουργό, η οποία είναι πολιτικά υπεύθυνη μόνο απέναντι στο αντιπροσωπευτικό σώμα και β) η σαφής οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων του αρχηγού του κράτους, ο οποίος ενσαρκώνει έναν συμβολικό, υπερκομματικό και ρυθμιστικό ρόλο⁶ με αυστηρά αριθμημένες στο συνταγματικό κείμενο αρμοδιότητες που ασκούνται είτε βάσει του κανόνα της προσυπογραφής είτε, εάν πρόκειται για αρμοδιότητες κατά διακριτική ευχέρεια σε ρητά προσδιορισμένες μόνο περιπτώσεις.

Σε αυτήν την κατηγορία κοινοβουλευτικών πολιτευμάτων συγκαταλέγεται και το ελληνικό, ιδίως μετά την αναθεώρηση του 1986 και την εκτεταμένη έως ακραία «εκλογίκευση» βασικών κοινοβουλευτικών διαδικασιών όπως του διορισμού της κυβέρνησης και της διάλυσης της Βουλής⁷-μολονότι στην πράξη το ελληνικό πολιτικό σύστημα διέθετε αυτά τα χαρακτηριστικά ήδη κατά την πρώτη περίοδο εφαρμογής του, μεταξύ 1975-1986, παρά το γεγονός ότι το συνταγματικό κείμενο του 1975 προέβλεπε, τυπικά τουλάχιστον, ευρείες προεδρικές αρμοδιότητες ασκούμενες κατά διακριτική ευχέρεια⁸. Άλλα κοινοβουλευτικά συστήματα που μπορούν να θεωρηθούν συγκρίσιμα με το ελληνικό είναι το γερμανικό⁹, το αυστριακό¹⁰ και το ιρλανδικό¹¹-παρά την άμεση εκλογή των Προέδρων της Αυστρίας¹² και της Ιρλανδίας-, αλλά ως ένα βαθμό επίσης το ιταλικό¹³.

⁴Giovanni Sartori, *Comparative Constitutional Engineering, An inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*, New York University Press 1994, p. 102-104

⁵Armel Le Divellec, *The Cabinet as the leading Part of Parliament. Hesitations in the Constitutional Reception of the Westminster-Model in European Countries*, in: K. Ziegler, D. Baranger, A. Bradley (dir.), *Constitutionalism and the Role of Parliaments*, Oxford, Hart Publishing, 2007, p. 97-126.

⁶Βλ. Σχετικά με τα πολλά επίπεδα της έννοιας του ρυθμιστικού ρόλου του Έλληνα Προέδρου της Δημοκρατίας: Barbaroussis Dimitris, *La fonction régulatrice du Président de la Troisième République Hellénique*, Paris: LGDJ, 2000, 316p.

⁷Βλ. Δημήτρης Θ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο. Θεωρητικό Θεμέλιο*, Τόμος Α. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1994, σ. 329-330. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας κάνει λόγο για «αυστηρή τυποποίηση των δύο βασικών διαδικασιών του κοινοβουλευτικού συστήματος, που είναι ο διορισμός της Κυβέρνησης και η διάλυση της Βουλής» καθώς επίσης και για μια εξίσου αυστηρά τυποποιημένη «αφαίρεση αρμοδιοτήτων (υπερεξουσιών) από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, οι οποίες του παρείχαν ευρύτατα περιθώρια ενεργειών κατά την ελεύθερη πολιτική του εκτίμηση». Βλ. επίσης: Ευάγγελος Βενιζέλος, *Το κοινοβουλευτικό πολίτευμα και η λειτουργία του*, Εκδόσεις Παρατηρητής, 1987, σ. 16 επ.

⁸Επ' αυτού ο Ευ. Βενιζέλος σημειώνει σχετικά: «Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν λειτούργησε ως μηχανισμός παρεμπόδιση και ανακοπής της εφαρμογής ενός κυβερνητικού προγράμματος που διαθέτει την υποστήριξη της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Οι προβληματικές και αμφίσημες διατάξεις του Συντάγματος του 1975 έμειναν ανενεργείς (...)», *όπ.π.* σ. 2. Βλ. επίσης: Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία. 1800-2010*, Εκδόσεις Πόλις, 2011, σ. 529 επ.

⁹Armel Le Divellec, *Le gouvernement parlementaire en Allemagne, Contribution à une théorie générale*, Paris : LJDG, 2004, 607 p.

¹⁰*Id.* La neutralisation de la Présidence de la République en Autriche, RFSP, 1996, n°6, p 936-960.

¹¹Ryan Fergus, *Constitutional Law*, Dublin: Thomson Round Hall, 2008, 49-92

¹²Armel Le Divellec, *La neutralisation de la Présidence de la République en Autriche*, RFSP, 1996, n°6, p. 936-960

¹³Günther Trautmann, *Das politische System Italiens*, in Wolfgang Ismayr (Hrsg.), *Die politischen Systeme Westeuropas*, Opladen: Leske) Budrich, 1997, p. 509-547

Από την άλλη πλευρά ως δυαδικά¹⁴ ή ορλεανικού τύπου¹⁵ κοινοβουλευτικά συστήματα νοούνται εκείνα τα συστήματα στα οποία η κυβέρνηση, επίσης κοινοβουλευτικού χαρακτήρα, είναι διπλά υπεύθυνη τόσο ως προς το κοινοβούλιο όσο και ως προς τον αρχηγό του κράτους - στην περίπτωση των δυαδικών συστημάτων ο αρχηγός του κράτους είναι συνήθως αιρετός απευθείας από τον λαό και διαθέτει αυξημένου βάρους συνταγματική θέση εντός του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος, η οποία θεμελιώνεται, μεταξύ άλλων, και στην άμεση νομιμοποίηση που λαμβάνει εξαιτίας της άμεσης εκλογής¹⁶. Στοιχεία δυαδικού κοινοβουλευτικού συστήματος έχει το γαλλικό πολιτικό σύστημα, το οποίο έχει επικρατήσει στην κλασική τυπολογία να χαρακτηρίζεται ως ημιπροεδρικό -όρος ο οποίος ωστόσο σύμφωνα με μερίδα της γαλλικής θεωρίας είναι ατυχής δεδομένου ότι το γαλλικό πολίτευμα στην πράξη λειτουργεί σαν καθαρά κοινοβουλευτικό, με τον Γάλλο πρόεδρο, παρά τις αυξημένες αρμοδιότητες που διαθέτει, να παραμένει εξαρτημένος από την στήριξη της πλειοψηφίας στη γαλλική Εθνοσυνέλευση προκειμένου να υλοποιήσει τους στόχους της διακυβέρνησής του¹⁷.

Στην πραγματικότητα πάντως αρκεί κανείς να προσεγγίσει ιστορικά την εξέλιξη των εκάστοτε κοινοβουλευτικών συστημάτων για να καταλήξει εύκολα στο συμπέρασμα ότι οι διάκριση σε μονιστικά και δυαδικά κοινοβουλευτικά συστήματα δεν αντιστοιχεί απόλυτα στην συνταγματική πραγματικότητα, δεδομένου ότι σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα ένας θεσμός κομβικής σημασίας, όπως ο προεδρικός, μπορεί να τίθεται σε αδράνεια ή να ενεργοποιείται στα όρια πάντα που θέτει το γράμμα αλλά και το πνεύμα του Συντάγματος προκειμένου να αντιμετωπισθούν συγκεκριμένα συνταγματικά προβλήματα που ενδέχεται να ανακύψουν κατά την συνταγματική και πολιτική πρακτική¹⁸.

Ως παραδείγματα από το συγκριτικό πεδίο θα μπορούσαμε να αναφέρουμε «ενεργοποίηση» του αδρανοποιημένου προεδρικού θεσμού στην Ιρλανδία κατά τη δεκαετία του '90ή του ενεργού ρόλου του Ιταλού προέδρου κατά τις επαναλαμβανόμενες πολιτικές κρίσεις της περιόδου 2008-2013, χωρίς να έχει μεσολαβήσει συνταγματική αναθεώρηση. Αλλά και στη Γαλλία, αξίζει να σημειωθεί ότι ανά περιόδους το πολίτευμα λειτουργεί συγκεντρωτικά γύρω από το πρόσωπο του Προέδρου ενώ κατά τις περιόδους της λεγόμενης συγκατοίκησης (*cohabitation*¹⁹) ορόλος του πρωθυπουργού αλλά και της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας αποκτούν επίσης πρωτεύοντα ρόλο.

¹⁴*Id.*, *Parlementarisme dualiste : entre Weimar et Bayeux*, RFDC, 1994, n°20, p 749-758.

¹⁵ Jean Gicquel et Jean-Eric Gicquel, *Droit constitutionnel et institutions politiques*, Paris: Editions Montchrétien, 2008 (22e édition), p. 124

¹⁶Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι το στοιχείο και μόνο της άμεσης εκλογής από τον λαό ενός Προέδρου δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη και στοιχείο της

¹⁷Για την ιδιαίτερη φυσιογνωμία του γαλλικού κοινοβουλευτισμού *πρβλ.* ενδεικτικά: Michel Troper, *La Constitution et ses représentations sous la Ve République*, *Pouvoirs*, 4, 1982, p. 61-72, Pierre Avril, *Significations de la Ve République*, *Pouvoirs*, 4, 1982, p. 91-105, *Id.*, *Renforcer le Parlement. Qu'est-ce à dire ?* *Pouvoirs*, 14 6, 2013, § 9-19 (Version électronique), Louis Favoreu, *De la responsabilité pénale à la responsabilité politique du Président de la République*, RFDC, 2002,1, n° 49, p. 7-7

¹⁸ Για τις πολλαπλές εκφάνσεις του προεδρικού θεσμού στα κοινοβουλευτικά συστήματα *βλ.* Philippe Lauvaux, *Destins du présidentielisme*, Paris: Puf, 2002, 138p.

¹⁹Σχετικά με τις περιπτώσεις της γαλλικής «cohabitation» *βλ.* ενδεικτικά: Bertrand Mathieu, Michel Verpeaux, *Droit Constitutionnel*, Paris: Puf, 2004, p. 434-435, p. 438-443

Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί είναι οι κατεξοχήν νομικοπολιτικοί θεσμοί που βρίσκονται υπό διαρκή διαμόρφωση και αναμόρφωση. Ποιες είναι όμως οι συνταγματικές εκείνες οδοί, διατάξεις, διαδικασίες και ερμηνευτικά εργαλεία που οδηγούν ένα θεσμό της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας εν προκειμένω τον προεδρικό θεσμό σε σχέση με την πλειοψηφική κυβέρνηση προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση;

3. Αλλαγή και εξέλιξη των συνταγματικών θεσμών

Οι τρόποι με τους οποίους οι θεσμοί της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας εξελίσσονται, μεταβάλλονται, τροποποιούνται ή καταργούνται είναι στην πραγματικότητα πολύ περισσότεροι από ό,τι φαίνεται εν πρώτοις. Σύμφωνα με τον Giovanni Sartorito Σύνταγμα δεν είναι τίποτα άλλο παρά «ένα μονοπάτι» που δείχνει μια πορεία, χωρίς να προϋποθέτει τον τρόπο που θα επιλέξει ο εκάστοτε εφαρμοστής του να το διαβεί²⁰. Ο πιο συχνά απαντώμενος τρόπος συνταγματικών μεταβολών είναι η προσφυγή στην αναθεωρητική διαδικασία, η οποία αποτελεί τη μόνη τυπικά προβλεπόμενη διαδικασία στα γραπτά, αυστηρά ή αλλιώς «δύσκαμπτα» Συντάγματα (*Rigid Constitutions*), στα οποία συγκαταλέγεται και το ελληνικό. Στην πλειοψηφία των Συνταγμάτων αυτού του τύπου η αναθεωρητική διαδικασία προβλέπεται ρητά, με σαφείς προβλέψεις για τις απαιτούμενες πλειοψηφίες αλλά με σαφείς περιορισμούς πχ. με ρητή κατοχύρωση μη αναθεωρητέων διατάξεων. (άρθρα 110 ελληνικού Συντάγματος, άρθρο 89 γαλλικού Συντάγματος, 79 του γερμανικού Συντάγματος, 138 του ιταλικού Συντάγματος κλπ).

Η προσφυγή στην αναθεωρητική διαδικασία σε τακτά χρονικά διάστημα και σε κάθε περίπτωση η έναρξη της σχετικής δημόσιας συζήτησης κάθε φορά που πλησιάζει η προβλεπόμενη από το Σύνταγμα πενταετία από την προηγούμενη συνταγματική αναθεώρηση δεν είναι μόνο ελληνικό ίδιον. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται για παράδειγμα πρόσφατα το δημοψήφισμα για την αναθεώρηση του ιταλικού Συντάγματος τον περασμένο Δεκέμβριο με κύριο αντικείμενο τον περιορισμό των εξουσιών της Ιταλικής Γερουσίας²¹ ή το διπλό συνταγματικό ιρλανδικό δημοψήφισμα του 2015²² αναφορικά α) την συνταγματική κατοχύρωση του γάμου ομόφυλων ζευγαριών και β) με τη διπλή μείωση του απαιτούμενου ορίου ηλικίας για την υποβολή υποψηφιοτήτων για το προεδρικό αξίωμα από τα 36 στα 21 χρόνια. Αναφορικά με την Ιρλανδία αξίζει επίσης να σημειωθεί και το προγραμματισμένο για το 2018 νέο ιρλανδικό δημοψήφισμα για την παροχή δικαιώματος ψήφου στις ιρλανδικές προεδρικές εκλογές στους Ιρλανδούς πολίτες που διαμένουν στο εξωτερικό²³. Σε αυτά μπορούμε να προσθέσουμε επίσης τις επτά αναθεωρητικές διαδικασίες του πορτογαλικού Συντάγματος

²⁰Giovanni Sartori, *ibid.*, p. 199

²¹Gianfranco Pasquino & Marco Valbruzzi, Italysaysno: the 2016 constitutional referendum and its consequences, *Journal of Modern Italian Studies*, 22, 2017, p. 145-162, Maryse Baudrez, La réforme constitutionnelle en Italie: entre conviction et apprehensions, *RFDC*, 2014, 1, 97, p. 215- 227

²²Gavin Barrett, The use of referendums in Ireland: an analysis, *The Journal of Legislative Studies*, 23, 1, 2017, p. 71-92. Από τον τύπο: Government to hold up to half a dozen referendums next year, 14.08.2014 (Στο διαδίκτυο: <http://www.irishtimes.com/news/politics/government-to-hold-up-to-half-a-dozen-referendums-next-year-1.1896357>)

²³Από τον τύπο: Referendum to be held on granting Irish abroad voting rights, *Irish Times*, 12.03.2017. (Στο διαδίκτυο: <http://www.irishtimes.com/news/politics/referendum-to-be-held-on-granting-irish-abroad-voting-rights-1.3007413>)

από τη θέση του σε ισχύ το 1976 μέχρι σήμερα-παρά τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει το πορτογαλικό πολίτευμα σε σχέση με το ελληνικό-²⁴.

Πέρα όμως από την τυπικά προβλεπόμενη στο Σύνταγμα αναθεωρητική διαδικασία στην κάθε έννομη τάξη, παρατηρούνται και ποικίλες, άτυπες μεταμορφώσεις των συνταγματικών θεσμών, εν προκειμένω των θεσμών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ειδικότερα μάλιστα αναφορικά με τη διαρρύθμιση της σχέσης μεταξύ των οργάνων της κεντρικής πολιτικής εξουσίας, της πλειοψηφικής κυβέρνησης, του Προέδρου της Δημοκρατίας και του κοινοβουλίου. Οι εν λόγω άτυπες μορφοποιήσεις των συνταγματικών θεσμών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας μπορούν να εμφανίζονται με πολλές διαφορετικές εκφάνσεις και βαθμό έντασης, ενώ δεν αναγνωρίζονται με το ίδιο τρόπο ως τέτοιες από κάθε έννομη τάξη -κάποιες έννομες τάξεις τις απορρίπτουν μάλιστα εντελώς σε θεωρητικό επίπεδο, μολονότι στην συνταγματική πρακτική μπορεί να καταγράφονται σαν πραγματικές καταστάσεις, οι οποίες καταγράφονται κυρίως ως πολιτικά φαινόμενα παρά ως στοιχεία που άπτονται του πεδίου της συνταγματικής αλλαγής.

Υπό το πρίσμα του συγκριτικού δικαίου οι άτυπες αυτές μεταμορφώσεις των κοινοβουλευτικών θεσμών απαντώνται με πολλούς και διαφορετικούς όρους. Ένας πρώτος τρόπος μετεξέλιξης της κοινοβουλευτικής πρακτικής δηλαδή του τρόπου με του οποίου εφαρμόζεται στη πράξη το θεσμικό τμήμα του Συντάγματος προκειμένου να διαρρυθμίσει τη σχέση μεταξύ των οργάνων της εκτελεστικής νομοθετικής εξουσίας, είναι μέσω των λεγόμενων συνταγματικών εθίμων, δηλαδή της πρακτικής εφαρμογής μιας συνταγματικής διάταξης κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο για μακρό χρονικό διάστημα και μάλιστα με τα στοιχεία της επαναληπτικότητας και της πεποίθησης ότι αποτελεί κανόνα δικαίου, τουλάχιστον αντίστοιχης ισχύς με το γραπτό συνταγματικό δίκαιο²⁵. Τα συνταγματικά έθιμα κατέχουν σημαντική θέση στο συνταγματικό δίκαιο αγγλοσαξονικών κυρίως χωρών, θεωρούνται ισοδύναμες πηγές δικαίου με το κωδικοποιημένο, γραπτό συνταγματικό δίκαιο και η μη τήρησή τους επισύρει συχνά κυρώσεις. Κλασικό παράδειγμα βρετανικού συνταγματικού εθίμου είναι για παράδειγμα η άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας από την κοινοβουλευτική κυβέρνηση και όχι από τον μονάρχη. Η ελληνική έννομη τάξη, η οποία άλλωστε διέπεται από ένα αυστηρό Σύνταγμα, στέκεται εντούτοις διστακτικά απέναντι στα συνταγματικά έθιμα.

Επίσης ένας δεύτερος τρόπος εξέλιξης της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών, που αποκρυσταλλώθηκε επίσης στη βρετανική συνταγματική θεωρία και πράξη και μελετήθηκε διεξοδικά από σημαντικούς συνταματολόγους ήδη από τον 19^ο αιώνα, όπως ο *Albert Dicey*²⁶ και ο *Walter Bagehot*²⁷, είναι οι λεγόμενες συνταγματικές συνθήκες (*constitutional conventions, conventions de la Constitution*)²⁸. Πρόκειται στην ουσία για μια πρακτική, και όχι άγραφο κανόνα δικαίου, η μη τήρηση του οποίου μπορεί να επιφέρει κύρωση από ένα Ανώτατο ή Συνταγματικό Δικαστήριο, που έχει τη δυνατότητα παρέμβασης σε περίπτωση διαφορών που

²⁴Βλ. σχετικά με τις αναθεωρήσεις του Συντάγματος της Πορτογαλίας στο διαδίκτυο: <http://www.en.parlamento.pt/ConstitutionalRevisions/>

²⁵ Βλ. σχετικά με την έννοια των συνταγματικών εθίμων και τη διάκρισή τους από τις λεγόμενες συνθήκες του πολιτεύματος: Carlos-Miguel Pimentel, *Les conventions de la constitution, ou le conflit surmonté. Διαθέσιμο στο διαδίκτυο: <http://droitpolitique.com/spip.php?article367>*

²⁶Albert Dicey, *όπ.π.*

²⁷Walter Bagehot, *όπ. π.*

²⁸Βλ. Carlos-Miguel Pimentel, *όπ.π.*

ανακύπτουν μεταξύ των άμεσων οργάνων της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας, ωστόσο η ίδια ακολουθείται από τα επιμέρους όργανα, πχ. τη βουλή και την κυβέρνηση, ή την κυβέρνηση και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ως απόρροια μιας άτυπης συμφωνίας μεταξύ τους. -Εξ ου και η επιλογή του όρου *convention* ή *συνθήκη*.

Σημασία λοιπόν για τη δημιουργία μιας συνθήκης του πολιτεύματος έχει η ύπαρξη συμφωνίας μεταξύ των φορέων της πολιτικής εξουσίας. Η βασική διαφορά με το συνταγματικό έθιμο είναι ότι στην περίπτωση των συνταγματικών συνθηκών εκλείπει το στοιχείο της μακρόχρονης εφαρμογής καθώς και η πεποίθηση ότι ακολουθείται ένας κανόνας δικαίου, ο οποίος έχει αντίστοιχη δεσμευτικότητα με τον τυπικό νόμο²⁹. Πρόκειται εν τέλει για ακολουθούμενες θεσμικές συμπεριφορές ή για συμφωνίες που αφορούν τον τρόπο εφαρμογής των θεσμικών δυνατοτήτων που παρέχει το Σύνταγμα και όχι για κανόνες δικαίου με την τυπική έννοια, οι οποίες λόγω ακριβώς της ιδιαίτερης φύσης τους διαθέτουν ελαστικότητα, προσαρμοστικότητα και φυσικά μπορούν να καταργηθούν ακριβώς όπως θεσπίστηκαν, με αντίστοιχη συμφωνία μεταξύ των φορέων της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσία. Στη βρετανική θεωρία οι συνταγματικές συνθήκες είναι τα απαραίτητα στοιχεία για την εξέλιξη και λειτουργία του κοινοβουλευτισμού στην πράξη³⁰. Ως τέτοιες θεωρούνται βασικά στοιχεία του πολιτεύματος, τα οποία στις χώρες με τυπικά, γραπτά Συντάγματα, βρίσκονται πράγματι κωδικοποιημένα στο γράμμα του Συντάγματος. Για παράδειγμα ως συνέπεια συνταγματικών συνθηκών στη Μεγάλη Βρετανία ο μονάρχης διορίζει ως πρωθυπουργό τον αρχηγό του κόμματος που διαθέτει την πλειοψηφία στη Βουλή των Αντιπροσώπων, ο πρωθυπουργός οφείλει να είναι μέλος παράλληλα της Βρετανικής Βουλής, ο μονάρχης οφείλει να δρα «*on the advice*» του αρμόδιου υπουργού και έπειτα να δίνει τη λεγόμενη βασιλική έγκριση στους νόμους που ψηφίζει το βρετανικό κοινοβούλιο³¹.

Από την άλλη πλευρά οι χώρες με ηπειρωτικού τύπου νομικά συστήματα και αυστηρά, μη ελαστικά ή υπό όρους μερικώς ελαστικά συντάγματα, δεν αποδέχονται εν πρώτοις τη θεωρία των συνταγματικών συνθηκών στη θεωρία τους ως αυτόνομες νομικοπολιτικές κατηγορίες, ωστόσο πολλοί συνταματολόγοι, όπως στη Γαλλία ο Pierre Avril³², παρατηρούν ότι αντίστοιχες συμφωνίες, μολονότι δεν αναγνωρίζονται ως κανόνες δικαίου από την έννομη τάξη, εντούτοις μπορούν να καταγράφονται ακόμη και εκεί. Για παράδειγμα στη Γαλλία, οι σχέσεις του Προέδρου της Δημοκρατίας και της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης υπό τον πρωθυπουργό μπορούν να μεταλλάσσονται χωρίς αναθεωρητική παρέμβαση σε περιόδους όπου παρατηρείται η λεγόμενη συγκατοίκηση (*cohabitation*). Όταν Πρόεδρος και πρωθυπουργός στη Γαλλία προέρχονται από διαφορετικά κόμματα είθισται ο Πρόεδρος να διατηρεί αυξημένες εξουσίες στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής και της άμυνας, ενώ ο πρωθυπουργός καθορίζει την χάραξη εθνικής πολιτικής σε εσωτερικό επίπεδο.

²⁹Βλ. Yves Meny, Les Conventions de la Constitution, POUVOIRS, n°50,1989, p. 53-68

³⁰ Αναφορικά με τη βρετανική θεωρία περί συνταγματικών συνθηκών *πρβλ.*: Sir Ivor Jennings, Cabinet Government, Cambridge University Press, 1969, p. 5-12, Geoffrey Marshall, Constitutional Conventions. The Rules and Forms of Political Accountability, Oxford: Clarendon Press, 1984, 247 p. *Όπως και*: Turpin Collin, Adam Tomkins, British Government and the Constitution: Text and Materials, Cambridge University Press, 2011, p. 156-160

³¹Vernor Bogdanor, The Monarchy and the Constitution, Oxford: Clarendon Press, 1995, p. 66-67

³²Βλ. Pierre Avril, Les conventions de la Constitution, Paris: Presses Universitaires de France, 1997, 195 p.

Άλλοι τρόποι εξέλιξης του νοήματος των συνταγματικών θεσμών που καταγράφονται στη θεωρία του δικαίου, είναι για παράδειγμα οι λεγόμενοι κανόνες συνταγματικής ηθικής που αποδέχεται η ιταλική συνταγματική θεωρία³³(*norme di correttezza costituzionale*³⁴), άγραφοι κανόνες διαδικαστικού κυρίως χαρακτήρα, οι οποίοι αποσκοπούν στην εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος. Αλλιώς αποδίδονται στα ελληνικά ως κανόνες συνταγματικής ευπρέπειας, αφού στην πράξη πρόκειται θα λέγαμε για τρόπους σωστής ή ευπρεπής συμπεριφοράς που αφορούν τα όργανα της εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας.

Η ελληνική συνταγματική θεωρία από τη δική της πλευρά δεν έχει εμβαθύνει στους τρόπους των άτυπων τρόπων εξέλιξης του Συντάγματος, ενώ στην ελληνική επιστημονική αρθρογραφία οι όροι που προηγουμένως αναπτύχθηκαν έχουν την τάση είτε να καταγράφονται απλώς συλλήβδην με τον όρο ουσιαστικό Σύνταγμα είτε να χρησιμοποιούνται διαζευκτικά ως συνώνυμα ή να συγχέονται απλώς με την ερμηνεία των συνταγματικών διατάξεων, η οποία όμως αποτελεί απλώς μέθοδο ανίχνευσης του νοήματος των διατάξεων που λαμβάνει υπόψη της άλλα στοιχεία όπως πχ. βούληση του συντακτικού νομοθέτη. Άλλοτε πάλι καταγράφονται οι άτυπες μορφοποιήσεις του Συντάγματος απλώς ως εκφάνσεις της συνταγματικής πρακτικής, ή απλώς χαρακτηρίζονται με τον γενικότερο όρο συνταγματική ή ακόμη και πολιτική πρακτική. Μπορεί οι συνταγματικές συνθήκες ή οι κανόνες συνταγματικής ευπρέπειας να μην αναγνωρίζονται ως τρόποι εξέλιξης της λειτουργίας των πολιτικών θεσμών, ωστόσο και στην περίπτωση τη Ελλάδας μπορούν να καταγραφούν περιστατικά τα οποία συγκεντρώνουν στοιχεία αντίστοιχων άτυπων μεταμορφώσεων του Συντάγματος, ακόμη και διάπλασης νέων συνταγματικής υφής πολιτικών θεσμών³⁵. Για παράδειγμα ως απόρροια συνταγματικής συνθήκης θα μπορούσε να θεωρηθεί η σύγκληση του Συμβουλίου πολιτικών αρχηγών από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας μετά από πρόταση του πρωθυπουργού για να συζητηθούν κρίσιμα εθνικά θέματα. Στο ελληνικό Σύνταγμα τυπικά δεν προβλέπεται αυτή η δυνατότητα, ωστόσο το 1992 συνεκλήθη για πρώτη φορά το άτυπο αυτό συνταγματικό όργανο στο πλαίσιο της «κρίσης των Σκοπίων»³⁶, συνεπεία μιας άτυπης συμφωνίας μεταξύ πρωθυπουργού και προέδρου.

4. Δυνατότητες αλλαγής και εξέλιξης του προεδρικού θεσμού και της σχέσης του με την κυβέρνηση και το κοινοβούλιο υπό συγκριτικό πρίσμα

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την ελληνική περίπτωση πάντως παρατηρείται η τάση να παραβλέπεται σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο η εσωτερική δυναμική του Συντάγματος και η τάση του να συνδιαλέγεται με τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, όπως αυτοί διαμορφώνονται στην πράξη. Η όλη συζήτηση περί εξέλιξης του Συντάγματος και εκσυγχρονισμού των πολιτικών θεσμών περιστρέφεται γύρω από την κίνηση της επόμενης κάθε φοράς αναθεωρητικής διαδικασίας.

Σε αυτό το πλαίσιο σχεδόν πάντα τίθεται το ζήτημα της αναθεώρησης επίσης ενός ευρύτατου πλέγματος διατάξεων που αφορούν τον προεδρικό θεσμό από τον τρόπο εκλογής του

³³Βλ. Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Προεδρική εκλογή και συνταγματική ορθότητα, σε: Ιφ. Καμτσίδου, Αντ. Μανιτάκης, Γ. Γεραπετρίτης κ.ά., Η διαδικασία εκλογής Προέδρου Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2010, σ. 105 επ.

³⁴Ενδεικτικά: Paolo Biscaretti di Ruffia, Le Norme della Correttezza Constitutionale, Milano, A. Giuffrè, 1939, 191p.

³⁵Βλ. ως άνω

³⁶Τι είχε συζητηθεί στις 13 Απριλίου 1992 στο προεδρικό μέγαρο: Τα Σκόπια και η σύσκεψη των αρχηγών, Το Βήμα, ΤοΒήμα, 03.11.2007 (Στο διαδίκτυο: <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=218338>)

Προέδρου μέχρι την επαναφορά αρμοδιοτήτων διακριτικής ευχέρειας που διέθετε σύμφωνα με το αρχικό Σύνταγμα του 1975 αλλά απώλεσε τυπικά με την αναθεώρηση του 1986. Ωστόσο σήμερα τριάντα χρόνια μετά την αναθεώρηση αυτή, είμαστε σε θέση να κάνουμε μια αποτίμηση για τις συνέπειες που επέφερε στο πολιτικό σύστημα. Παρά το ότι η αναθεώρηση αυτή απέβλεπε στην εκκαθάριση του πολιτεύματος από τα όποια δυαδικά, ή ημιπροεδρικά στοιχεία που ενυπήρχαν στο Σύνταγμα του 1975 με στόχο την εκλογίκευση του ελληνικού κοινοβουλευτικού συστήματος (*rationalisation*), στην πράξη οδήγησε στην πλήρη αποδυνάμωση έως την πλήρως αδρανοποίηση του προεδρικού θεσμού αλλά και πέρα από το νομικό πεδίο, στην σταδιακή πολιτική και κοινωνική απαξίωση του ρόλου του Προέδρου της Δημοκρατίας. Έτσι σήμερα επανερχόμαστε κάθε τόσο στο ζήτημα θέτοντας το ερώτημα «τι κάνουμε με τον προεδρικό θεσμό;», ενώ ολοένα και πιο συχνά ακούγονται επιχειρήματα περί της λελογισμένης εκ νέου ενίσχυσης των κατά διακριτική ευχέρεια ασκούμενων αρμοδιοτήτων του προέδρου της δημοκρατίας, ακόμη και επιχειρήματα περί της επαναφοράς αρμοδιοτήτων η θεσμών συνυφασμένων με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, όπως του Συμβουλίου της Δημοκρατίας που χάθηκαν με την αναθεώρηση του 1986³⁷.

Σίγουρα η κρίση των τελευταίων χρόνων αναπόφευκτα έστρεψε το βλέμμα ξανά και στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, αναζητώντας θεσμικά αντίβαρα³⁸ στην υπερβολική συγκέντρωση εξουσιών στην κυβέρνηση, που τείνει βέβαια να χάσει τον καθαρά κοινοβουλευτικό της χαρακτήρα προσλαμβάνοντας ολοένα περισσότερο τεχνοκρατική διάσταση, και δικλίδες θεσμικής ασφαλείας. Στο πλαίσιο αυτό το ενδιαφέρον στράφηκε ξανά στις δυνατότητες παρέμβασης του Προέδρου της Δημοκρατίας και στην ενίσχυση του ρόλου του μετά από σειρά δεκαετιών αδράνειας. Όμως πριν από την προσφυγή σε μια ακόμη αναθεωρητική διαδικασία, εκτιμώ ότι η όλη συζήτηση θα μπορούσε να ξεκινήσει από τη διάγνωση των δυνατοτήτων που έχει μέσα στα πλαίσια του ισχύοντος συνταγματικού πλαισίου πχ. αναφορικά με το δικαίωμα αναπομπής ψηφισμένου νόμου ή σχετικά με το κατά πόσο μπορεί ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας να αρνηθεί σε έναν πρωθυπουργό την προκήρυξη πρόωρων εκλογών σε περίπτωση που δεν συντρέχει λόγος εξαιρετικά επείγουσας εθνικής ανάγκης. Το επιχείρημα ότι δεν θα έχει εσαεί το δικαίωμα ο πρόεδρος της δημοκρατίας να παρεμβαίνει στο πλαίσιο της άσκησης του ρυθμιστικού του ρόλου σε αντίστοιχες περιπτώσεις που προβλέπονται μάλιστα από το Σύνταγμα επειδή δεν το έχει πράξει μέχρι τώρα, δεν φαίνεται πειστικό.

Αν ρίξουμε μια ματιά σε άλλες συγκρίσιμες έννομες τάξεις, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι εκεί οι φορείς της πολιτικής εξουσίας ενεργώντας πάντα μέσα στα πλαίσια των αρχών της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ανά περιόδους ενεργοποίησαν προεδρικές αρμοδιότητες προκειμένου να δοθούν λύσεις σε θεσμικά αδιέξοδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Ιρλανδία³⁹, όπου κατά τη δεκαετία 1990 έγινε εκτεταμένη χρήση του προεδρικού δικαιώματος

³⁷ Μερικές απόψεις που έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί στην ελληνική θεωρία: Νίκος Αλιβιζάτος, Παναγής Βουρλούμης, Γιώργος Γεραπετρίτης κ. ά., Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα. Κείμενα εργασίας, Εκδόσεις Μεταίχιμο, 2016, 277 σ., Τάκης Βιδάλης, Ο Πολίτης Πρόεδρος. Γιατί πρέπει να αλλάξουμε πολίτευμα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2015, 141 σ., Θανάσης Διαμαντόπουλος, Προεδρικό σύστημα στην Ελλάδα; Στοχασμοί για μια εναλλακτική θεσμική αρχιτεκτονική, Εκδόσεις Παπαζήση, 2011, 94σ., Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, Το ανορθολογικό μας Σύνταγμα. Γιατί απέτυχαν οι πολιτικοί θεσμοί;, Εκδόσεις Παπαζήση, 2015, σ. 91-124

³⁸Βλ. *σχετικά*: Γιάννης Α. Τασσόπουλος, Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 217 σ.

³⁹Για την εξέλιξη του ιρλανδικού, μονιστικού κοινοβουλευτικού πολιτεύματος με άμεσα εκλεγμένο από τον λαό μεν, συμβολικό δε Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ισχυρό πρωθυπουργό και παγιωμένο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ιδιότυπο δικομματικό σύστημα βλ.: Tim Murphy, Patrick Twomey, Ireland's evolving Constitution, Hart Publishing,

προσφυγής στο Ιρλανδικό Συνταγματικό Δικαστήριο τέσσερις φορές κατά τη διάρκεια της θητείας της προέδρου Mary Robinson κατά ψηφισμένων νόμων από την Ιρλανδική Βουλή για λόγους αντισυνταγματικότητας, κι αυτό παρά το γεγονός ότι το προεδρικό αυτό δικαίωμα είχε ατονήσει για σειρά δεκαετιών. Σύμφωνα με την ιρλανδική θεωρία ο προεδρικός «ακτιβισμός» της τότε προέδρου Mary Robinson ήταν τέτοιας έντασης που οδήγησε στην συγκρότηση συνταγματική συνθήκης, η οποία μάλιστα ακολουθήθηκε και από την επόμενη πρόεδρο της Δημοκρατίας, Mary McAleese⁴⁰.

Αντίστοιχα αξίζει να σημειωθεί ο ενεργός ρόλος και οι αυτόνομες ως ένα βαθμό πρωτοβουλίες του Ιταλού προέδρου Giorgio Napolitano κατά τις διαδοχικές πολιτικές κρίσης στην Ιταλία την περίοδο 2008 με 2013 και η συμβολή του στη διευκόλυνση της συνεννόησης μεταξύ των πολιτικών κομμάτων για σχηματισμό κυβέρνησης⁴¹. Αντίστοιχα παρεμβατικό, ρυθμιστικό ρόλο προς την κατεύθυνση τη εξομάλυνσης πολιτικής κρίση είχε και ο πορτογάλος πρόεδρος Jorge Sampaio την περίοδο της διακυβέρνησης του José Manuel Barroso, αρνούμενος τη διάλυση της Βουλής για λόγους διασφάλισης τη πολιτικής σταθερότητας όταν αυτός υπέβαλε ξαφνικά την παραίτησή του⁴². Λίγους μήνες αργότερα κι αφού ο Πορτογάλος πρόεδρος διόρισε νέο πρωθυπουργό τον Pedro Santana Lopes, προέβη σε διάλυση της Βουλής θεωρώντας ότι η νεοδιορισθείσα κυβέρνηση, ταλανιζόμενη από μια βαθιά εσωτερική κρίση, δεν ήταν σε θέση να διασφαλίσει την κυβερνητική σταθερότητα⁴³. Η παρέμβαση Sampaio, ύστερα από σύγκληση του πορτογαλικού Συμβουλίου της Δημοκρατίας, δεν θεωρήθηκε κατά γενική ομολογία ως υπέρβαση των ορίων των προεδρικών αρμοδιοτήτων.

Η συγκριτική μελέτη αντίστοιχων παραδειγμάτων μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη και για την Ελλάδα, ιδίως αναφορικά με το πώς άλλες χώρες αξιοποίησαν σε έκτακτες περιστάσεις τον κατά τα λοιπά εξίσου αδρανοποιημένο προεδρικό θεσμό.

5. Επίλογος/ Συμπεράσματα

Η μελέτη του συνταγματικού κειμένου είναι μια δυναμική διαδικασία, η οποία οφείλει να λαμβάνει πάντα υπόψη της πέρα από το κείμενο του Συντάγματος και τη δυναμική που

1998, 346p. *όπως και* Bill Kissane, *New Beginnings. Constitutionalism & Democracy in Modern Ireland*, University College Dublin Press, 2011, 200p.

⁴⁰Galligan Yvonne, *Activist Presidents and Gender Politics, 1990-2011*, in *The Irish Presidency, Power, Ceremony And Politics*, Irish Academic Press, 2014, 126-147

⁴¹Βλ. *σχετικά με την πολιτική σκέψη αλλά και την πρόσληψη του προεδρικού θεσμού από τον G. Napolitano: Vincenzo Lippolis, Giulio Sallerno, La Repubblica del presidente: il settennato di Giorgio Napolitano*, Il mulino, 2013, 200p., Tobia Sevi, *Il discorso di Giorgio. Le parole et I pensieri del Presidente Napolitano*, Donzelli, 2013, 152p. Γενικότερα για το θεσμικό ρόλο του Ιταλού Προέδρου της Δημοκρατίας και τον ιδίότυπο χαρακτήρα του ιταλικού κοινοβουλευτισμού *πρβλ.* : Franck La faille, *La mutation de la forme de gouvernement parlementaire en Italie : Le Chef de l' Etat contestable co-législateur?*, RFDC, 2012, 1, n° 89, p. 11-36 *όπως και* Gérard Cahin, *L' évolution de la République italienne*, RFDC, 2001, 4 , n° 48, p. 705-72

⁴²*Από τον τύπο: Portuguese president to ask ruling party to form new government*, 10.07.2004 (*Στο διαδίκτυο: <http://www.eubusiness.com/europe/portugal/040709230009.60tdfgno>*), Γενικότερα για το πορτογαλικό πολίτευμα βλ. Philippe Lauvaux, *Les Destins du Présidentialisme*, p. 25-33 *καθώς και* Tom Gallagher, *Democracy in Portugal since the 1974 Revolution*, *ParliamAff* 1985, 38,2, p. 202-218

⁴³*Από τον τύπο: Portugal leader calls early poll*, 30.11.2004 (*Στο διαδίκτυο: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4056971.stm>*)

αναπτύσσουν οι ίδιοι οι θεσμοί της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας⁴⁴, η οποία διαγράφεται μέσα από πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, είτε αυτοί αποκαλούνται συνταγματικά έθιμα, συνταγματικές συνθήκες, συνταγματική ευπρέπεια ή απλώς συνταγματική πρακτική. Πριν επικαλεστούμε το αναθεωρητικό διάβημα καλό να ήταν πρώτα να κοιτάξουμε στους ίδιους τους θεσμούς και τη «ζωή» που αναπτύσσουν εντός των πλαισίων που θέτει το Σύνταγμα και ειδικότερα οι θεμελιώδεις αρχές του κοινοβουλευτισμού. Άλλωστε όπως έχει δείξει η συνταγματική εμπειρία στην Ελλάδα και αλλού μια αναθεώρηση, παρά τις αγαθές προθέσεις, μπορεί τελικά να έχει και τα αντίθετα αποτελέσματα από ό,τι αρχικά είχε προβλεφθεί. Η προσθαφαίρεση συνταγματικών θεσμών μέσω μιας αναθεώρησης μπορεί να λειτουργήσει ακόμη και σε βάρος του ίδιου του συνταγματικού οικοδομήματος, κλονίζοντάς το εν τέλει περισσότερο από ό,τι στηρίζοντάς το.

⁴⁴ Σχετικά με την «αρχιτεκτονική» των συνταγματικών θεσμών και τις δυνατότητες δυναμικής διάπλασής τους πρβλ. Giovanni Sartori, *Comparative Constitutional Engineering, An inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*, New York University Press 1994, 217p.